

HAJDÚ ZOLTÁN*

TRIANON ÉS A MAGYAR FÖLDRAJZTUDOMÁNY

1. Bevezetés

A modern földrajztudomány az „imperializmus korának gyermeke”, a XIX. század utolsó harmadában vált modern, intézményesült tudománnyá mind nemzetközi, mind pedig hazai tekintetben. A modern földrajztudomány megteremtésében szinte minden országban jelentős szerepet játszott az állam (különösen 1870–1871 után a II. Német Birodalomban), valamint az államhoz való viszony. A földrajztudomány a legtöbb országban „megszolgált” az állami segítséget, de általában önként is vállalta a nemzeti érdekek szolgálatát. A társadalmi kérdéseket kutató, a természeti földrajzhoz képest némileg később kialakuló emberföldrajz jelentős mértékben a politikai folyamatok felé fordult. Különösen igaz ez a modern politikai földrajzra, mely az imperializmus legharcosabb időszakában született meg, így szinte természetes módon magán viselte a politikai korszak sajátosságainak sok jegyét.

A magyar földrajztudomány nem vonhatta ki magát a nemzetközi tendenciák hatása alól, ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy az európai nemzeti földrajztudományok között az egyik legkevésbé imperialisztikus (az angol, a francia, az orosz, a német földrajztudomány sokkal inkább azzá vált), legkevésbé nacionalista (a kisállami földrajztudományokban a nacionalizmus sokkal erősebb volt) jellegű maradt. Bár a magyar földrajzi irodalomban is megjelentek a XIX. század utolsó időszakában, majd az I. világháború előtt és alatt nacionalista, sőt sovíniszta szellemű elemzések, a többi ország földrajzi publikációihoz képest ezt periférikus jelenségnek kell minősítenünk.

A magyar földrajztudomány művelői nem nagy szimpátiával tekintettek az Osztrák–Magyar Monarchiára sem fennállása időszakában (a Földrajzi közleményekben nem sok Monarchia térkép és elemzés jelent meg a dualizmus időszakában), sem pedig felbomlása után. A Monarchia inkább negatív színben tűnt fel a magyar földrajzi elemzésekben, a magyar államiság és gyorsabb fejlődés korlátjaként szerepelt főként.

A magyar földrajztudomány az I. világháború előtti időszakra már szinte minden elemében megfogalmazta azt az országgépet, hogy Magyarország egy természeti földrajzi alapokon felépült medenceállam, s történeti folyamatainak egy része földrajzi sajátosságai által meghatározott. Magyarország gazdag, s nagy jövő előtt álló államként jelent meg a magyar politikai földrajzi elemzésekben.

1918 nyarán a földrajztudomány meghatározó képviselői felismerték az országot fenyegető veszélyeket. 1918-ban – több, korábbi sikertelen próbálkozás után – Lóczi Lóczy Lajos szerkesztésében egy megkésett ismeretterjesztő mű jelent meg a Magyar Szent Korona Országairól, amely szinte mentes volt a korszak nacionalista gyűlölködő hangnemtől, korrekt módon kívánta bemutatni a történeti Magyarország (részben a Magyar Birodalom) földrajzi, gazdasági, társadalmi, etnikai stb. problematikájának sokszínűségét.

Az I. világháborús vereség potenciális következményeinek hatása az elsők között tudatosodott Teleki Pálban. Teleki 1918–1920 között nem egyszerűen geográfusként, hanem politikusként, illetve politikus geográfusként vett részt a béke-előkészítés tudományos és politikai munkálataiban, majd később tudósként, egyetemi tanárként az aláírt békeszerző-

* Az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet.

dés határozatainak sokoldalú kritikájában. A tudását a nemzeti érdekek szolgálatába állította, s jelentős szervező tevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy a magyar társadalomtudósok jelentős részét megnyerje a tudományos igényű, ugyanakkor a nemzeti érdekeket egyértelműen megjelenítő béke-előkészítésnek, majd területi revíziós kritikának.

A modern magyar politikai földrajzi szemlélet jelentős része a békeszerződés előkészítéséhez kapcsolódva alakult ki. Az elkészült anyagok korábban sohasem látott mélységben tárták fel a történeti Magyarország földrajzi problematikáját. Nem a magyar geográfusokon és az egyéb tudományos közreműködőkön múlt a békekonferencia határozatainak – magyar szempontból – lehangoló következménye.

A trianoni békeszerződés sorsdöntő hatást gyakorolt nem csak a magyarság és a magyar állam történetére, de járulékos jelleggel a magyar földrajztudomány 1920 utáni folyamataira is. A magyar földrajztudomány döntő része sohasem fogadta el realitásként a trianoni békeszerződés határozatait, a legtöbb esetben a történeti Magyarország földrajzát írták meg a két világháború között is, mert ahogyan Fodor Ferenc fogalmazott: „Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás”.¹ A két világháború közötti időszakban a magyar földrajztudomány egyes képviselői ténylegesen nacionalistává váltak, de a szakma nagy része még ebben az időszakban is jelentős részben megőrizte a tudományos objektivitásra való törekvést, mint értéket.

2. Az országfogalom problematikája a magyar földrajztudományban 1918 előtt

Az első jelentősebb, áttekintő jellegű, magyar nyelvű földrajzi monográfiában² az ország átfogó értékelése a következő tartalmat kapta: „Egész Európában leg-gyönyörűsebb, s leg-kedvesebb Ország, ha Fekvését, és Termékenységet Szemléllyük, Magyar Ország”. Magyarország valóságos földi paradicsomként megfogalmazott területként jelent meg a II. József halála után formálódó és felerősödő nemesi nacionalizmus időszakában.

Szaller Györgynél már megfogalmazódott és tartalmat kapott a korabeli és a történelmi (Nagy Magyar Ország) megkülönböztetése, ami a magyar történeti fejlődés és társadalmi, politikai és földrajzi gondolkodás egyik meghatározó tartalmi elemévé vált a későbbiekben. Szaller számára a magyar uralkodói címben 1526 előtt szereplő kilenc történelmi tartomány (Magyar, Tót és Horvát Ország, Ráma, Szervia, Gallítzia, Lodoméria, Kún- és Bolgárország) jelent meg Nagy Magyar Országként. Szaller elemzésében azt is érzékeltette, hogy a földrajztudomány elsősorban a reális országgal kell, hogy foglalkozzon.

XIX. század közepének statisztikai és földrajzi feldolgozása már evidenciaként, sőt közhelyként kezelte az ország kedvező földgömbi és környezetéhez viszonyított földrajzi fekvését, Európán belüli elhelyezkedésének előnyös voltát. Fényes szerint Magyarország: „közmegegyezéssel Európának legáldottabb országai közé számítatik”.³

Fényes azt is szóvá tette, hogy a korabeli politikusok nem tudják, hogy milyen értelemben beszélnek Magyarországról, amely legalább négy értelemben (legsűkebb, szűk, tágabb, legtágabb) fogalmazható meg történetileg és alkotmánytanilag. Minden politikai erőnek világossá kellene tennie, hogy mit ért éppen Magyarország alatt.

Az ország mind egészében véve, mind pedig részeiben (megyéenként) gazdag területként jelent meg ezekben a statisztikai és földrajzi elemzésekben. Az ország nagysága, gazdagsága a magyar nemzeti identitás részévé vált. Az ország nemcsak gazdag, hanem etnikai, nyelvi, vallási tekintetben sokszínű is. A nemzetiségi kérdés még nem vált politikai problémává, így a nemzeti sokszínűség még inkább előnyként került megfogalmazásra.

A modern, korszerű, tudományos magyar geográfia létrehozása az MTA határozatának megfelelően kezdődött meg az 1860-as évek elején. A modern földleírás kézikönyveinek

elkészítéséről döntvén az MTA úgy határozott, hogy az egyetemes földleírás köteteit „a magyar birodalom természettani földirata, mint legeslegéetőbb szükség előzze meg”. Az MTA Hunfalvy János levelező tagot bízta meg „A Magyar Birodalom Természeti Viszonyainak Leírása” c. mű elkészítésével, s melynek elkészülte után az akadémiai bíráló bizottság úgy foglalt állást, hogy „hazánk természettudományi leírása a földirati tudomány jelen színvonalára van emelve”.⁴

Hunfalvy – a korábbi kutatások eredményeit tudománytörténeti elemzésben teljes körűen áttekintve – a magyar birodalom (másutt Magyar Birodalom, Magyarbirodalom)” természeti viszonyainak (nem egyszerűen természeti földrajzi viszonyainak) leírásakor szembekerült azzal az alapkérdéssel, hogy hol helyezkedik el, s mekkora a magyar birodalom, hol húzódnak földrajzi és közjogi határait.

Az ország Európán belüli földrajzi helyzetét illetően Hunfalvy a német európai nagytér-ségi szemléletet tette magáévá, amikor megállapította, hogy: „A magyar birodalom Európának délkeleti részén terül el...”.⁵ Ez a térmeghatározás elsősorban topográfiai tartalmat hordozott az adott időszakban, s nem volt semmilyen pejoratív értéktartalma még.

Hunfalvy többféle értelemben (történeti, közjogi) és nagyságrendben használta Magyarország és a magyar birodalom kategóriát. Végül is „a tetteleges magyar birodalom” nagyságának a meghatározásához az osztrák közigazgatás hivatalos adatait vette figyelembe. A tetteleges magyar birodalom területét 5599,74 osztrák négyzetmérföldben, vagyis 5853,60 földrajzi négyzetmérföldben határozta meg. Hunfalvy azt is megfogalmazta, hogy ezek az adatok több okból nem tekinthetők abszolút pontosnak, az adatok a modern magyar földmérés egész országra kiterjedően történő befejezése után válhatnak majd minden tekintetben pontossá.

Hunfalvy rakta le az ország természeti földrajzi egysége szemléletének alapjait, amikor megfogalmazta, hogy: „A magyar birodalom általában véve természeti viszonyaiban világosan kifejtett jellemmel bíró, földirati egység; határai tehát, kevés kivétellel természetesekek, azaz hegygerinczek és folyók által jelölve”.⁶

Hunfalvy a magyar birodalmat természeti viszonyaiban minden tekintetben egy gazdag, nagyra hivatott természetes államként írta le, mely a korszakban jelentős természeti erőforrások többségével rendelkezik. A nagy, természeti földrajzi szempontból egységes, természeti erőforrásokban gazdag államról a magyarságtudat egyik meghatározó tényezőjeként jelent meg.⁷

A hagyományos államismeretani műveken túl a népesség problematikája kívülről került be a magyar földrajzi elemzésekbe. Az 1870-es népszámlálás eredményeinek a publikálása, majd Keleti Károly monografikus feldolgozása⁸ után a szűkebb értelemben vett földrajzi elemzésekben is előtérbe került a népesség, majd a soknemzetiségűség problematikája.

A magyar földrajztudomány intézményesülése az 1870-es évek elején rövid idő alatt ment végbe. A Magyar Földrajzi Társaság megalapítása, tudományos folyóiratának (Földrajzi Közlemények) megjelentetése, a Budapesti Tudományegyetemen az első magyar földrajzi tanszék létrehozása (Hunfalvy János lett az első professzora) új lökést adott a magyar földrajztudomány fejlődésének.

Az 1870-es években az ország társadalmi, gazdasági, közigazgatási problémáinak elemzése egyre szélesebb területet foglalt el a magyar földrajztudományon belül. Az 1876-ban kialakított új közigazgatási területi felosztás a földrajzi elemzések egyik legfontosabb területi keretévé vált.⁹

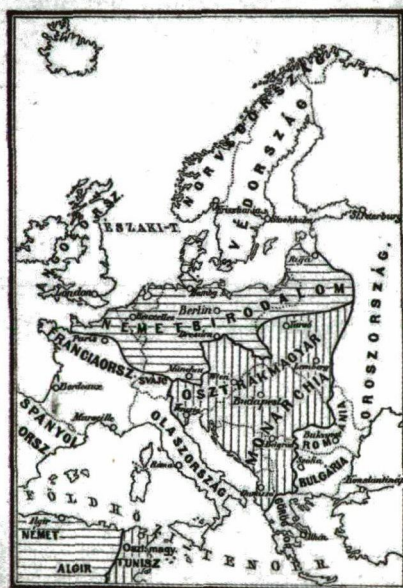
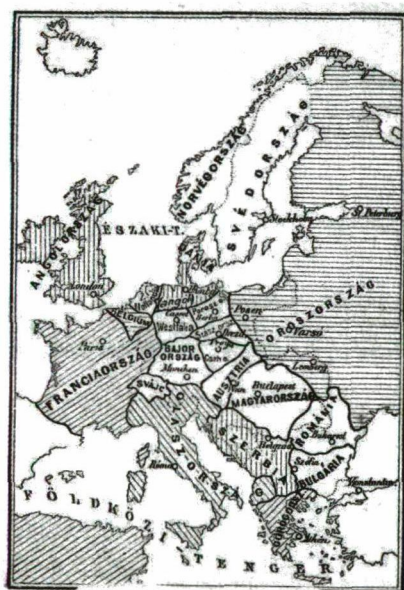
A XIX.–XX. század fordulóján megjelent nagy szintézis¹⁰ már tudatosan vállalta fel, hogy egyszerre adjon teljességre törekvő természeti, demográfia, gazdasági, politikai stb., valamint területileg specifikus képet az országról. Minden gond ellenére Magyarország úgy jelent meg, mint egy nagy, erős, nagyraihivatott állam ezekben az elemzésekben.

A magyar földrajzi elemzésekben az Osztrák–Magyar Monarchia problematikája csak kiegészítő jelleggel jelent meg Magyarországhoz képest. A legtöbb elemzés megelégedett annak megállapításával, hogy a 677 000 km² területű és 57,5 millió lakosságszámú Monarchia térbeli egységét a történelmi Magyarország biztosítja, e nélkül nem lenne semmilyen létjogosultsága a Monarchiának. (A magyar atlaszokban is háttérbe szorult Magyarországhoz képest a Monarchia ábrázolása. Erre a legjobb példa az 1906. évi első nagy magyar atlasz, melyben az európai lapok után a 33–55. oldalak között dolgozták fel Magyarországot, s mindössze két áttekintő és három részletező térképlap foglalkozott „Ausztia és Magyarország”-gal.)

Prinz Gyula 1914-es Magyarország földrajza az I. világháború előtti Magyarország utolsó komplex monográfiája, bár a természeti földrajzi kép erősen túlteng a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok elemzéséhez képest. Prinz egy szerves életegységként mutatta be a történelmi Magyarországot.¹¹

1. ábra. Európa a világháború után az 1915. évi zsebatlasz szerint

Forrás: Bátky Zs. (szerk.) 1915: Zsebatlasz az 1916. évre. Budapest.

Prinz sajátosan elemezte az Osztrák–Magyar Monarchia problematikáját: „A magyar birodalom és az osztrák birodalomnak uralkodója egy, ennél fogva e két birodalom együttesen alkotja a Magyar–Osztrák monarchiát. A monarchia két állama szövetkezett közös védelemre és az idegen államokkal szemben közös fellépésre, így földrajzi értelemben szövetséges államok. A Magyar–Osztrák monarchia az egyetlen állami szövetség, melynek államai gazdaságilag és nemzetileg különbözőek”.¹² Prinz felvetette annak lehetőségét is, hogy a Monarchia fővárosát Bécsből Budapestre helyezték át.

Külön elemzést érdemel az ifjúság körében végzett földrajzi ismeretterjesztés kérdésköre az I. világháborút megelőző időszakban. Ha szisztematikusan feldolgozzuk Kogutowicz Károly „Zsebatlasz” sorozatát 1911-től kezdve, akkor azt látjuk, hogy rendkívül nagy teret szentelt a politikai és katonai kérdések tárgyalásának. Az 1913 évi. (III. évfolyamban) a

Balkán, Közép-Európa katonai térképe, a közép-európai hatalmak fegyveres erejének elemzése, valamint a nemzetpolitika számos aktuális kérdése egyaránt terítékre került.

A világháború alatt egyaránt elemezték a gazdasági, a katonai és a politikai változásokat. A déli határok és balkáni érdekeink az elemzések előterében álltak. Az 1915-ben kiadott, 1916-ra vonatkozó Zsebatlaszban Kogutowicz Károly már megjelentette „Ellenségeink országfelosztó tervei”-t, melyekben bemutatta az antant-országok földrajzosai, politikusai által végiggondolt variációkat, győzelmi, illetve veszteségi szituációban (1. ábra). A magyar ifjúságnak, közvéleménynek nem lehettek kétségei afelől, hogy a vereség potenciálisan óriási országcsönkítéssel járhat.

1918 előtt egészében véve a magyar földrajztudomány egyrészt a földrajzi determinizmus alapján szemlélte az ország alapproblémáit, másrészt a történeti-területi fejlődés alkotmánytörténeti kérdéseinek átfogó értelmezésén keresztül. Megjelent a „magyar impérializmus” politikai támogatása is, elsősorban a Balkán tekintetében. A magyar földrajzi közvélemény korrekt képet kaphatott a háborús vereség országvesztő következményeiről már a földrajzi ismeretterjesztő irodalomból is a világháború előtt, s különösen alatta.

3. A magyar földrajztudomány szerepvállalásai 1918–1920 között

A magyar földrajztudomány meghatározó képviselői általában középosztálybeli, illetve értelmiségi-kispolgári társadalmi környezetből kerültek ki a századfordulón. Teleki Pál a maga arisztokrata származásával ritka kivételnek számított, bár a Magyar Földrajzi Társaság (a továbbiakban MFT) vezetésében több arisztokrata származású személyiség is jelen volt időnként.

A földrajztudomány meghatározó képviselői jelentős egyéni, szakmai és egzisztenciális válságba kerültek a világháború végén: Prinz Gyulának Pozsonyból, Cholnoky Jenőnek Kolozsvárról kellett menekülnie, Teleki Pál vagyonának jelentős része Erdélyben maradt, Lóczy Lajos szülővárosát Pozsonyt, s gyermek és ifjú korának színterét Arad megyét egyaránt elvesztette. A fiatalabb geográfus nemzedéket hasonló súllyal érintették a változások, Fodor Ferencnek távoznia kellett Karánsebesről, mert középiskolai tanárként nem volt hajlandó letenni az új államhatalomra a hűségesküt.¹³

Az egzisztenciális változások mellett a másik jelentős tényező, amely szerepet játszott a magyar geográfusok nemzeti elkötelezettségének egyértelmű kinyilvánításában szakmai jellegű: mindenki számára világossá vált, hogy az új, medencefeneki országban a korábbi államterülethez képest korlátozottá, sőt egyes megfogalmazások szerint céltalanná vált a nemzeti földrajzi kutatás. Felvetődött az a kérdés is, hogy az új államhatárokon belül érdemben nincs mit kutatnia egy geográfusnak.

A magyar földrajztudomány vezető egyéniségei – Telekit leszámítva – korábban nem vállaltak direkt politikai szerepet, bár többségük nemzeti elkötelezettsége, azonosulása a fennálló rendszerrel vitathatatlan volt, társadalmi-gazdasági-politikai értékrendje – írásaik alapján – inkább tradicionális jellegű, az országot fenyegető veszély időszakában egyértelműen megfogalmazták nemzeti elkötelezettségüket, az ország területi egysége melletti kiállásukat.

Egyéni sérelmek, megaláztatások (Cholnoky) hatásai és következményei megmaradtak a békeelőkészítés időszakában is, de még a leginkább sértett egyéniségek is képesek voltak szakmai tárgyyszerűsége törekedni a tudományos elemzésekben, ami természetes módon egy magyar érdekekre megfogalmazott objektivitási igény és szemlélet keretei között valósult meg.

Az 1918–1920 közötti, rövid, politikai, társadalmi, gazdasági stb. tekintetben rendkívül kiélezett időszakban a felsorolt törekvések jelentős részben összetorlódtak, de mégis világos különbséget kell tennünk az öt, eltérő tartalmú és célú tevékenységek között.

3.1. A nemzetközi közvélemény felvilágosítása a tényleges és hiteles magyar állapotokról

A magyar földrajztudomány vezető képviselői már az 1910-es években felismerték, hogy a nemzetközi földrajztudomány területén is sajátos magyarellenenes propaganda bontakozott ki. Az MFT többször fordult a Magy. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogy támogassák az ország valóságos földrajzi (társadalomtudományi, természettudományi) struktúráit idegen nyelveken bemutató kiadvány megjelentetését, mert a szomszédos államok, illetve a nemzetiségek egyes képviselői a nemzetközi szakmai köröket, s szélesebb értelemben a közvéleményt tudatosan félretájékoztatják a magyarországi közállapotoktól és az ország tényleges belső viszonyait negatívan tüntetik fel. A vezető magyar geográfusok többsége felismerte, hogy a közoktatásban, a különböző tankönyvekben mind a szomszédos, mind pedig a távolabbi országokban történetietlen és valótlan képek élnek (tovább) Magyarországról.

Lóczy azt is látta és megfogalmazta, hogy magyar nyelven sincs olyan korszerű és átfogó munka, amely minden tekintetben hitelesen fogalmazná meg az ország átfogó képét, így a nemzetközi és hazai tájékoztatásának: „elsősorban mi voltunk az okai”. Lóczy nem csak politikai szándékot tulajdonított a tévedéseknek, hiszen azt is látta, hogy olyan területeken (Alföld természeti viszonyai) is torz képet fogalmazott meg a nemzetközi földrajztudomány az országról, amely területeken direkt politikai szándékot nem, csak ismerethiányt lehetett feltételezni.

A VKM végre 1913-ban megbízta Lóczy Lajost a többnyelvű, ismeretterjesztő kiadvány elkészítésével, az MFT-t pedig a kiadásával.¹⁴ Lóczy kidolgozta a kiadvány szakmai struktúráját, megszervezte a közreműködők széles körét, biztosította a munka alapvető feltételeit, s végül 1918 januárjában megjelenhetett a kötet magyarul, s vele párhuzamosan készült a német és horvát változat, de a háborús események miatt az angol, francia és olasz kiadás elmaradt, Lóczy csak egy rövid kivonatot tudott összeállítani ezeken a nyelveken.

Lóczy közjogi alapokra helyezkedett a könyv területi tagolását illetően, a Magyar Szent Korona országait: 1) Anyaországra és Fiuméra, 2) a társországokra, s azon belül: a) tényleges társországokra Horvát- és Szlavonországra; b) Dalmácia, mint nem csatlakozott társországra, 3) Bosznia és Hercegovinára tagolta. A különböző alkotórészek bemutatásakor történelmi és politikai tárgyilagosságra törekedtek, de mindenkor a magyar történeti-közjogi felfogást érvényesítették maradéktalanul.

A bevezető tanulmányban Lóczy bemutatta Magyarország földtani szerkezetét, mégpedig kora nemzetközi tudományos szintjét meghaladó szemléletben. A tanulmányban semmilyen politikai jellegű felhang, megjegyzés nem jelent meg. Lóczy tudományos jellegű törekvése egyértelmű volt: a külföldi szakmai közvélemény számára megfogalmazni az ország geológiai makroszerkezetét.

Cholnoky Jenő foglalta össze az ország hegy- és vízrajzi, valamint települési és éghajlati sajátosságait. Cholnoky minden tekintetben arra törekedett, hogy bemutassa a Magyar Birodalom és a Kárpát-medence természeti alapokon kialakult egységét, s e mellett korrekt módon szemléltette azt is, hogy az egység és a kölcsönhatás a két kategória között nem abszolút. Elkészült az ország növény- és állatföldrajzi áttekintése is (Szabó Zoltán, Méhely Lajos), így egy viszonylag átfogó földrajzi összeggel indult a monográfia.

A történeti (Márki Sándor), a néprajzi (Bátty Zsigmond), a demográfiai (Thirring Gusztáv), alkotmánytani (Nagy Ernő), közművelődési (Kőrösi Henrik, Wlasics Gyula), gazdaságpolitikai (Matlekovits Sándor), mezőgazdasági (Bernát István) erdőgazdasági (Arató Gyula), bányászati (Réz Gyula) halászati (Landgraf János), államháztartási, ipari, kereskedelmi (Gaal Jenő) viszonyainak hosszabb, rövidebb elemzése és bemutatása után sor került Fiume, majd Horvát-Szlavonországra, s befejezésül Bosznia és Hercegovina természeti, történeti, gazdasági stb. strukturális sajátosságainak a feldolgozására.

A munka az eredeti célkitűzéseknek a legtöbb tekintetben megfelelt – bár a kötetet recenzáló Pécsi Albert¹⁵ több esetben pontatlannak, korszerűtlennek és gyengének mutatta be – a Magyar Szent Korona országairól minden korábbi földrajzi munkánál frissebb, korszerűbb és pontosabb elemzéseket nyújtott, ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a megjelenésekor már nem igazán akart a külföld tájékozódni a tényleges magyar állapotokról és álláspontokról.

3.2. A történeti Magyarország területi épségének védelme

A magyar földrajztudomány jelentős képviselői részben saját munkahelyükön, részben pedig az MFT-n keresztül kollektívan kapcsolódtak be az ország területi épsége megvédéséért folytatott, szinte reménytelen küzdelembe.

Prinz Gyula a Pozsonyi Magyar Tudományegyetem másik négy tanszékvezető egyetemi tanára (Polner Ödön, Kováts Ferenc, Hodinka Antal, Lukinich Imre) mellett vett részt az egyetem „Pro Hungaria” című, a művelt világhoz intézett Szózatának megfogalmazásában, sőt fiatal kora ellenére saját szemléletét érvényesítette a Szózat szerkezetében, tagolásában, s a kortársak úgy vélték, hogy a Szózat érvrendszere alapvetően földrajzi lett.

A Szózat szerzői a nemzetiségi elv kizárólagos érvényesítési törekvéseivel szemben többször megfogalmazták, hogy az államalakulás sokkal bonyolultabb folyamat volt történetileg, s abban lényegesen jelentősebb szerepet játszott a geopolitikai elvek érvényesülése. A Szózat szerzői kiemelten megfogalmazták, hogy a békekonferencia asztalán: „nem a nemzetiségi, hanem a hegy- és vízrajzi térképet kell kiteríteni”.

A magyar államot a Szózat Európa egyik legtermészetesebb és legnormálisabb államalakulatának minősítette, s úgy vélte, hogy ennek a feldarabolása „a természetes államalakulás törvényeivel merőben ellenkező tény volna”.

A Prinz által írt részek az akkor formulázódó geopolitika és modern politikai földrajz elveinek tudatos, Magyarországra való alkalmazását jelentették. Prinz sok esetben a győztesek felfogásának alapul vételével érvelt az ország természeti és politikai egysége megőrzése mellett. Ugyanakkor nem volt sem időszzerű, sem pedig taktikus annak felvetése, hogy: „Magyarország területe a geopolitikai elv alapján legfeljebb kiegészíthető volna, de nem megcsönkíthető”.

A Magyar Földrajzi Társaság megbízta Papp Károly geológust, Bátky Zsigmond ethnográfus-geográfust, Treitz Péter geológust és Teleki Pált, hogy foglalják össze a magyar geográfus társadalom véleményét az ország tervezett szétdarabolását illetően. Az MFT Szózatban fordult a Világ földrajzi társaságaihoz az ország területi épségének a védelmében.

Az MFT Szózata a győztesek földrajztudósaitól vett történeti és korabeli idézetekkel indítva fogalmazta meg, hogy a történeti Magyarország természetes földrajzi és államegysége szinte mindig evidenciaként jelent meg, különösen a francia földrajztudományban és a francia földrajzi elmélet alapján állók számára. A Szózat elsősorban Vidal de la Blache földrajztudományi szemléletét érvényesítve, Elisée Reclus megfogalmazásait átvéve érvelt az ország területi egységének megtartása mellett.

Az elemzés nagyívú, franciás szemléletben fogalmazta meg a történeti Magyarország államegységének természeti, természeti földrajzi alapstruktúráit. Különösen figyelemre méltó, hogy ebben a közös kiáltványban jelent meg először a Kárpát-medencére vonatkoztatva a természetföldrajzi nagytáj és az egységes, nagy gazdasági régió közötti összefüggérendszer. A Szózat – az időszak politikai szempontjain túl – elméletitörténeti jelentőségű a magyar földrajztudományban, melyet a szakma mind a mai napig nem igazán értékelte átfogó jelleggel és igénnyel.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom után létrejött új magyar kormányzat nem akadályozta a Teleki által megkezdett és irányított békeelőkészítő munkálatokat, de a kormányzat elkezdte saját tevékenységét a békeelőkészítés területén. Ebben elsősorban politikai értékek és célok domináltak, tudományos háttere lényegesen szűkebb volt, mint a Teleki által megkezdett munkálatoké.

1918 novemberében és decemberében Teleki jelentős szerepet játszott a Magyarország Területi Épsége Védelmi Ligája (Területvédelmi Liga, TEVÉL) megszervezésében, s a beteg Lóczy Lajost megnyerte az elnöki tisztre, mert úgy vélte, hogy Lóczy nemzetközileg elfogadott és nagyra értékelt szakmai tekintélye, közismert emberi tisztessége és szerénysége előmozdíthatja az ország területi épségének a védelmét. A TEVÉL mintegy másfél éven keresztül a legfontosabb és kiadványait tekintve a legátfogóbb országvédelmi társadalmi szervezetként működött. Krisztics Sándor a TEVÉL főtítkáraként elsősorban kisebbségi és jogtörténeti kutatásokat végzett.

A Magyar Földrajzi Társaság nagyra értékelte a TEVÉL országtér- és nemzetvédő tevékenységét, s szervezetiileg felsorakozott Lóczy és Teleki mögött. Az MFT Választmányára csatlakozott a TEVÉL-hez és mindenben segítette „az MFT két főembere” ottani tevékenységét. A TEVÉL jelentős propaganda tevékenységet fejtett ki, mind idehaza, mind pedig különösen külföldön, de az adott nemzetközi politikai és érdekviszonyok között szinte eleve sikertelenségre volt ítélve. (A trianoni békeszerződés ratifikálása után a TEVÉL megszűnt, hiszen a továbbiakban már értelmetlenné vált az ország területi épségének védelme).

3.3. A békeelőkészítés földrajzi munkálatai

Teleki 1918 őszen, a katonai összeomlás időszakában már felvetette a békeelőkészítő munkálatok megszervezésének a szükségességét, s szeptemberben már magánkezdeményezéssel megkezdte a munkálatokat. A békeelőkészítés szervezett munkálatai két területen indultak meg: 1) 1918. október 5-én az MFT Választmányának ülésén Teleki javaslatára négy magyar geográfus – Bátty Zsigmond, Kogutowicz Károly, Littke Aurél, Teleki Pál – elhatározták, hogy olyan néprajzi térképet szerkesztenek, amely minden korábbinál pontosabban mutatja be a történelmi Magyarország néprajzi viszonyait. Mindegyikük önálló tervezetet készített, majd néhány nap múlva Kogutowicz tervezetét fogadták el alapul.¹⁶

Az alapfeladatot úgy fogalmazták meg, hogy meg kell oldani azt, hogy a magyarság országos többsége megjelenjen az új térképen, szemben a „rendes néprajzi térképekkel”, amelyek a lakosság sűrűségére nincsenek tekintettel, s így a magyar többség nem érvényesül az ilyen térképeken. Meg kellett próbálni a térképen feltüntetni és kezelni a népesség területi eloszlásán kívül a nemzetiségek számarányának feltüntetését is.

A közösség előterjesztette az elképzelését a kormánynak – melyet elvileg nem tekintett teljesen újnak, hiszen az elv és igény az ilyen térképekre Németországban már 1899-ben megjelent – s végül a Kereskedelmi Minisztérium megrendelte a térkép elkészítését, s biztosította a finanszírozását is. Az Iparművészeti Főiskola külön termében 15–30 rajzoló folyamatosan dolgozott a néprajzi térkép elkészítésén, a KSH biztosította a térkép adatbázisát.

A 200 000-es méretarányú néprajzi térképet eredetileg négy sorozatban készítették, majd a Külügyminisztérium kérésére 23 példányban rajzolták meg. Egészében véve 1288 kézirati lapot készítettek el, s a munkálatokat 1919 február elejére fejezték be.

A térkép szerkesztői 50, 100, 500, 1000 fős települési nagyságrendekkel dolgoztak. A népszámlálásban publikált valamennyi nagyobb pusztát, tanyaközpontot, telepet feltüntettek. A gondos előkészítés ellenére a térkép tényleges kivitelezésekor még nagyon sok elméleti és gyakorlati problémát kellett megoldani.

1918. október 8-án Buday László a KSH elnöke és Teleki Pál közös beadványban kérte a Kereskedelmi Minisztériumot a béketárgyalások előkészítésére, a megfelelő statisztikai összeállítások elkészítésére. A munka szinte azonnal megindult a KSH szervezésében és részben kivitelezésében. A kiinduló bázist az 1910. évi népszámlálás adatai jelentették, de a várható igényeknek és érdekeknek megfelelően átcsoportosították az eredeti adatokat és statisztikai táblázatokat.¹⁷

Teleki 1918 decemberében hozzákezdett saját néprajzi térképe kidolgozásához. Nopcsa Ferenc segítségével dolgozta ki és rajzoltatta meg a későbbi legendás „carte rouge”-t, az 1 : 100 000 méretarányú néprajzi térképet. A térkép kiinduló pontja az volt, hogy a népsűrűséget mindenütt egyenlőnek tételezte, a népességszámmal arányos nagyságú területet színezett be minden nemzetiség esetében (1 négyzetmilliméter azonos volt 100 fő népességszámmal), s az üresen maradó területeket a ritkán lakott hegyvidéki területekre összevonva jó magyar–nemzetiségi eloszlási képet kapott. (Ez a térkép volt a magyar békeküldöttség egyetlen olyan térképe, melyet a békebizottság megtekintett, de nem vette figyelembe. A térkép a párizsi békekonferencia talán legvitatottabb térképe volt, bár tárgyalgosságra való törekvését, pontosságát alig vitatták. Ugyanakkor Telekinek a későbbiek során is többször vissza kellett térnie a módszer ismertetésére, s különösen a román támadásokkal szemben meg kellett védenie térképe korrektségét.)¹⁸

1918 decemberében kibontakozott egyfajta vita a békeelőkészítés irányultságát illetően: mit kell a magyar tárgyalási pozíciók középpontjába állítani? A Területvédő Liga az ország integritásának megvédését tekintette elsődlegesnek, s ezen belül a gazdasági és a természeti földrajzi térközösséget hangoztatta. Mások (Jászi Oszkár) a nemzetiségi megbékélés oldaláról közelítettek a békeelőkészítés problematikájához.

Minden korábbi műhely megőrizhette a békeelőkészítés területén megfogalmazott irányultságát, abban viszont megállapodás jött létre, hogy a Kereskedelmi Minisztérium hangozza össze a kutatásokat, a KSH pedig segítse mindegyik műhelyt adatszolgáltatással, s segítsen az adatok pontosításában.

Teleki 1919 januárjában külföldre távozott, hogy a békeelőkészítés problematikáját megismertesse Nyugat-Európával. Jelentős propaganda tevékenységet fejtett ki az ország érdekében, de sem a nyugati politikai, sem pedig földrajzi szakmai közvéleményt sem sikerült meggyőznie Magyarország területi egysége megőrzésének a szükségességéről.

A Tanácsköztársaság időszakában a békeelőkészítés tudományos munkálatai lényegében szüneteltek, Teleki külföldön tartózkodott, majd pedig direkt politikai szerepet vállalt a szegedi ellenkormányban. A proletárdiktatúra időszakában az MFT politikai ellenőrzés alá került, így a Társaság nem lehetett a munkálatok háttére. Lóczy Lajost nyugdíjazták.

1919. augusztus 21-én – Horthy Miklós és József főherceg megbízásából – a Külügyminisztérium keretein belül Teleki „hivatalosan is” létrehozta a Békeelőkészítő Irodát. Az Iroda mindössze három fővel kezdte meg működését. A munkát Teleki szervezte, majd Budapestre kerülése után Cholnoky is jelentős részt vállalt a munkálatok irányításában. Fodor Ferenc lett a Békeelőkészítő Irodán belül a földrajzi szakreferens.

A román megszállás miatt a Békeelőkészítő Iroda szinte titokban, konspirációs módszereket alkalmazva működött. Teleki a minisztériumokra bízta a szakterületüket érintő és érdeklő szakanyagok összeállítását, csak a tudományos igényű megformulázást tekintette a Békeelőkészítő Iroda feladatának. Teleki minden egyes minisztériummal maga tartotta a kapcsolatokat, külön konzultált a béketárgyalásokon potenciálisan felvetődő kérdések tekintetében a legfontosabb minisztériumokkal.

A Békeelőkészítő Iroda keretein belül Bethlen István vezetésével létrejött az Erdélyi Iroda, mely Erdély történeti, gazdasági, nemzetiségi stb. struktúráinak tanulmányozását

állította tevékenysége középpontjába. A kérdéskörrel korábban foglalkozó szinte valamennyi szakember bekapcsolódott az iroda tevékenységébe.

1919 október elejétől fogva a békeelőkészítés már minden tekintetben az országos politika szintjére emelkedett. Minden minisztérium a tevékenysége egyik meghatározó elemének tekintette a békeelőkészítés kérdését. Az államtitkári értekezletek révén a szakmai anyagfeldolgozások mellett folyamatos politikai felkészülés is folyt.

A tudományos anyagok elkészítésében feladatot vállalt minden, Budapesten tartózkodó, jelentős geográfus, néprajzos, statisztikus, közgazdász, történész-levéltáros, vízügyi, energetikai, agrár, erdészeti stb. szakember. Olyan átfogó ismeretanyag halmozódott fel rövid időn belül, amelyet korábban évtizedek alatt sem halmozott fel a magyar tudományos élet.

Az Iroda tudományos tevékenységének a homlokterében a területi, néprajzi kérdések álltak elsődlegesen. A békeelőkészítés során rendkívül jelentős egyéni és kollektív alkotások születtek,¹⁹ melyek a későbbiek során részévé váltak a magyar békeküldöttség politikai tevékenységének.²⁰

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a békeelőkészítés során személyi konfliktusok is kialakultak a magyar földrajztudományon belül, nem véletlen, hogy a Földrajzi Közlemények 1918-as, 1919-es, 1920-as köteteiben megjelent több rövid megjegyzés, nyilatkozat, szerzői korrekció stb. a békeelőkészítés munkálatai tekintetében. A vezető geográfusok között – az együttműködés mellett – egyfajta sajátos rivalizálásról is meg kell emlékeznünk, megjelent a szakmai féltékenység is.

3.4. Teleki a magyar béke delegációban

Ha megnézzük a magyar béketárgyalások négy kötetbe összefoglalt magyar tudományos anyagát, melyet Cholnoky Jenő rendezett sajtó alá, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a magyar geográfia méltó módon kivette részét a békeszerződésre való felkészülésből. A térképek, elemzések, tudományosan megszerkesztett jegyzékek átfogóan és részletekbe menően érveltek az ország területi épsége megőrzésének szükségessége mellett.

A magyar geográfusok közül Telekinek adatott meg, hogy 1920 január elejétől a magyar békeküldöttség tagjaként, fődelegátusként részt vegyen a Párizsban folyó béketárgyalásokon, melyeket valójában sohasem tekintett igazi tárgyalásoknak, csak a diktátumok átvételi színterének.

Teleki rövid idő alatt felismerte, hogy Magyarországgal valójában nem érdemi tárgyalásokat folytatnak, hanem csak a korábban, részvétele nélkül kidolgozott szerződéstervezet egyeztetéséről lehet legfeljebb szó. Világosan láthatta azt is, hogy a magyar tudomány által kialakított álláspontokra, érvelésekre senki sem kíváncsi, senki sem veszi igazán tekintetbe és figyelembe ezeket az anyagokat, s különösen nem az eredményeket.

Teleki a békekonferencián kísérletet tett arra, hogy személyes ismeretsége, egyes esetekben baráti kapcsolatai révén (szinte minden jelentős geográfust személyesen ismert az 1912-es Transzamerikai Tanulmányútról) befolyásolja a külföldi tárgyaló küldöttségekben helyet foglaló geográfusok szemléletét, de alig ért el tényleges hatást. A döntéseket politikusok hozták, a legtöbb esetben ők rajzolták az új államhatárokat is, a geográfusoknak csak a térképek pontosítása, megokolása és propagandája maradt. (A nemzetközi földrajztudományt hosszú évre megosztották a béketárgyalásokon történtek. Nem minden győztes félhez tartozó geográfus játszott tisztességes és tudományos igényű szerepet a békekonferencián, sőt egyesek megtagadták politikai céljaik érdekében szakmájuk legelemibb alapértékeit is.)

Ezzel együtt Teleki utólag is szükségesnek és sikeresnek minősítette a magyar tudo-

mány, s benne a földrajztudomány tudományos tevékenységét. Később úgy nyilatkozott, hogy a magyar tudomány valójában a jövőnek dolgozott, amikor a béketárgyalásokra készült, amelyek legfeljebb csak formálisan voltak tárgyalások.

5. A területi revízió elméleti alapjainak megfogalmazása

A békeszerződés aláírásától kezdve a területi revízió vált a magyar földrajztudomány tudományos tevékenységének egyik meghatározó elemévé, bizonyos értelemben a teljes két világháború közötti magyar földrajztudomány „revíziós tudományként” határozható meg, hiszen képviselőinek döntő része sohasem nyugodott bele az ország megcsonkításába.

A területi revízió tudományos alapjainak kidolgozásakor messzemenően támaszkodtak a békeelőkészítési munkálatok során kidolgozott óriási méretű és nagy értékű szellemi kincsre, annak bizonyos területeken való továbbgondolására, a mindenkori új helyzethez való igazítására.

A területi revízió előkészítésének másik bázisa erkölcsi jellegüként fogalmazható meg: a győztesek Magyarországgal szemben nem tartották be az önmaguk számára meghirdetett elveket, értékeket, így saját értékrendjük alapján is fel lehet vetni a területi revízió kérdését.

A magyar geográfia legjelesebb személyiségei már a békeszerződés aláírása előtt, s majd különösen utána egyértelműen megfogalmazták az új államhatárok lehetetlenségét, elfogadhatatlanságát, minden tudományos alapot nélkülöző voltát. A magyar tudományos gondolkodás és irodalom az új határokat nem csak igazságtalannak, képtelennek tekintette, hanem szükségszerűen rövid ideig fennállónak, ideiglenesnek, mivel Cholnoky Jenő gyakran megfogalmazott vélekedése szerint a trianoni határok minden tekintetben ütköztek a józan ész követelményeivel is, s a mellett erkölcstelenek is voltak.

Az iskolai oktatásban és a gyakorlati életben természetes módon szükség volt a Trianoni Magyarország ismeretére is. Ezt úgy oldották meg, hogy a történelmi országot bemutató térképsorozatok végén megjelent néhány áttekintő ábra az új Magyarország kontúrjaival is,²¹ majd a határok tartósságának felismerése után a történelmi országterületen belül megjelentek az ideiglenes országhatárként feltüntetett békeszerződési következmények is.

A magyar földrajztudomány tudatosan vállalta fel a történelmi ország képének fenntartását akkor, amikor úgy vélték, hogy: „...magunk csak tehetetlen szemlélők vagyunk egy furcsa nagy, de nekünk mégis szűk kiterjedben: Csonkamagyarországon”.²²

A földrajztudomány legtöbb művelője ezért nem vett tudomást a trianoni határokról, s Magyarország földrajza megírásakor (az 1920, 1930, 1940-es években is) a történelmi Magyarország földrajzát írták meg.

Ennek feloldására a magyar földrajztudomány kialakította az ország és az állam eltérő tartalmi kategóriáját. Ennek a fogalmi hálónak az alakításában a meghatározó szerepet Prinz Gyula játszotta. Ebben a felfogásban a történelmi Magyarország természetes területi egység volt, szervesen igazodott a természeti adottságokhoz, így valódi ország volt. A Trianoni Magyarország nyers politikai erőszak szülötte, nincs természetes alapja, csak hatalomgyakorlási terep. A trianoni határokkal megrajzolt terület nem ország, hanem csak állam.

Az 1930-as években Cholnoky rendkívül tudatosan fogalmazta meg, hogy a történelmi Magyarország a magyarság hazája, a Csonka-Magyarország pedig csak ideiglenes országa. Ezért a magyarságnak mindenkor az egész hazát kell megismernie: „Még ha száz esztendeig tart is a trianoni gonoszság, még akkor is csak Magyarországnak fogjuk nevezni a Kárpátok koszorújában azt a területet, ami ezer esztendeig a miénk volt s föltétlenül a miénk lesz a természettörvények kérielhetlen következetességével. Csakhogy ezt a kiegé-

szülést nem szabad ölbe tett kézzel várnunk, hanem szünet nélkül, szakadatlanul munkálkodnunk is kell. A teendők legfontosabbika, a legelső, amit minden körülmények közt tennünk kell, az a „haza” alapos megismerése”.²³

A magyar földrajztudomány a revízió tudományos megalapozása tekintetében a legfontosabb és legjelentősebb munkát az által végezte el, hogy ébren tartotta a történeti Magyarország tértudatát, egységének gondolatát. A Trianoni, vagy Csonkamagyarország csak függelékként jelent meg a legtöbb tudományos elemzésben, ha egyáltalán megjelent.

6. Összegzés

A magyar nyelvű földrajztudomány a nemesi nacionalizmus jegyében született meg 1796-ban, s a nemzeti ügy szolgálatát az első időszakról kezdve kiemelt feladatának tekintette. Ugyanakkor a magyar földrajztudomány túlzásokba esett az ország struktúráinak, európai helyének meghatározásakor. Egy túlértékelt ország-képet formált a magyar földrajz.

A dualizmus időszakában a magyar földrajz monarchia-ellenes, történelmi Magyarország-párti tudományként fogalmazható meg, mely folytatta a korábbi ország-kép formálást. A magyar politika mellett a földrajztudomány is rosszul mérte fel az európai erőviszonyokat az I. világháború előtt. A háború alatt viszont már felhívta a figyelmet a potenciális vereség tragikus következményeire.

A magyar földrajztudomány 1918–1920 között kitüntetetten nemzeti tudományként legitimálta magát, megteremtette saját nemzeti tudományos presztízsét. Ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszott Teleki Pál, aki a politikai szükségszerűségek felismerése után a nemzeti célok és érdekeknek megfelelően tudta mozgósítani a magyar tudományos elitet, különösen pedig a földrajztudomány jelentős képviselőit.

A magyar földrajztudomány csak részleges sikereket ért és érhetett el célkitűzéseit illetően, hiszen a nagypolitikai, országrészek sorsát eldöntő megállapodások már a békedelegáció kiérkezése előtt megszülettek. A magyar földrajztudomány jelentős tudományos sikereket ért el azzal, hogy felhívta a figyelmet Magyarország, szélesebb értelemben az egész Közép-Európa megoldatlan, illetve rosszul eldöntött problematikájára.

Teleki „carte rouge” térképe politikai földrajzi és kartográfia-történeti fogalommal vált, mert a statisztikai adatok korrekt (egyések szerint célirányosan korrekt), módszertanilag új, tudományos feldolgozásával óriási vitát generált, s egyben tudományos iskolát is teremtett.

A magyar földrajztudomány sem a könyvtárakban, sem a béketárgyalások tárgyaló asztalainál nem védhette meg az ország területi épségét, de jelentős részben hozzájárult a térség viszonyainak hitelesebb megismertetéséhez, egyes politikusok és politikai erők lelkiismeretének felkeltéséhez.

A békeszerződés aláírása után Teleki és a magyar földrajztudomány tudatosan vállalta a területi revízió tudományos hátterének képviselését. A két világháború közötti időszakban a földrajztudomány és a nemzeti politika területi revíziós törekvései szervesen összekapcsolódtak.

JEGYZETEK

1. Fodor F. (1924): p. 9.
2. Szaller Gy. (1796).
3. Fényes E. (1847): p. 3.
4. Szalay L. Előszó. In: Hunfalvy J. (1863): pp. III.–IV.
5. Hunfalvy J. (1863): p. 35.
6. Hunfalvy J. (1863): p. 112.

7. Hajdú Z. (1995).
8. Keleti K. (1871).
9. Ballagi K.–Király P. (1878).
10. Czirbusz G. (1902).
11. Prinz Gy. (1914).
12. Prinz Gy. (1914): p. 159.
13. Hajdú Z. (2000).
14. Lóczy Lóczy L. (szerk.) (1918).
15. Pécsi A. (1918).
16. Kogutowicz K. (1918).
17. Cholnoky J. (szerk.) (1920): I. p. VII.
18. Teleki P. (1937).
19. Fodor F. (1919).
20. Csicsery-Rónay I.–Vígh K. (szerk.) (1992).
21. Bátty Zs.–Kogutowicz K. (szerk.) (1923).
22. Bátty Zs.–Kogutowicz K. (szerk.) (1923): p. 183.
23. Cholnoky J. (é. n./1937): p. 5.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. – Földrajzi Közlemények, 1918, XLVI. köt. 7–10. füzet, pp. 289–320.
- Ballagi K.–Király P. (1878): A Magyar Birodalom leírása, különös tekintettel az 1876. évi XXXII. törvénycikkre. Budapest, Athenaeum.
- Bátty Zs.–Kogutowicz K.–Pécsi A. (1918/a): Nyilatkozat. – Földrajzi Közlemények, XLVI. kötet, 7–10. füzet, p. 357.
- Bátty Zs.–Kogutowicz K.–Pécsi A. (1918/b): La Hongrie. Budapest, Athenaeum.
- Bátty Zs.–Kogutowicz K. (szerk.) (1923): Kogutowicz Zsebatlasza az 1922. évre. Budapest, A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztályának kiadása.
- Brózik K. (szerk.) Nagy Magyar Atlasz. Budapest, Lampel R. Könyvkereskedés Kiadása.
- Cholnoky J. (szerk.) (1920): A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben, 1920 januárius–március havában I. kötet. Budapest, Magy. Kir. Külügyminisztérium, Magy. Kir. Tudományegyetemi nyomda.
- Cholnoky J. (szerk.) (1921): A magyar béketárgyalások. II. kötet. Budapest, M. Kir. Tudományegyetemi nyomda.
- Cholnoky J. (é. n./1937): Magyarország földrajza. A Föld és élete VI. Budapest, Franklin-Társulat.
- Czirbusz G. (1902): Magyarország a XX. évszáz elején. Temesvár, Polatsek.
- Csicsery-Rónay I.–Vígh K. (szerk.) (1992): Teleki Pál és kora. (A Teleki Pál emlékévé előadásai.) Budapest, Occidental Press.
- Edvi Illés A.–Halász A. (1921): Magyarország gazdasági térképekben. Budapest, Pallas nyomda.
- Fényes E. (1847): Magyarország leírása. Pest, Beimel.
- Fényes E. (1854): Az Ausztriai Birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Pest, Heckenast Gusztáv.
- Fodor F. (1918): A csehek területi törekvései földrajzi megvilágításban. – Magyar Figyelő, május, pp. 480–488.
- Fodor F. (1919): A békeelőkészítés földrajzi vonatkozású munkálatai. – Földrajzi Közlemények, XLVIII. köt., 1–10. füzet, pp. 45–47.
- Fodor F. (1924): Magyarország gazdasági földrajz. Budapest, Franklin-Társulat.
- Fodor F.–Cholnoky J.–Teleki P. (1920): Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- Hajdú Z. (1995): A magyar államterület változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajzi irodalomban 1948-ig. – Tér és Társadalom, 9. évf. 3–4. sz. pp. 111–132.
- Hajdú Z. (2000): A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés, 1918–1920. – Kisebbségkutatás, 9. évf. 2. sz. pp. 224–233.

- Keleti K. (1871): Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából. Pest, Athenaeum.
- Kogutowicz K. (1918): Magyarország 1 : 200 000 méretű néprajzi térképe. – Földrajzi Közlemények, XLVI. köt. 7–10. füz. pp. 320–326.
- Lóczy Lóczy L. (szerk.) (1918): A Magyar Szent Korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, Kilián Frigyes utóda Magy. Kir. Egyetemi Könyvkereskedő.
- Lóczy L. (1920): Jelentés „A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása” című kiadványról, a Magyar Földrajzi Társaság választmányához. – Földrajzi Közlemények, XLVIII. kötet, 1–5. füzet, pp. 18–19.
- Okolicsányi L. (1923): A nép akarata. In: Magyar Nemzeti Szövetség almanachja. Budapest, Stephaneum nyomda, pp. 17–31.
- Pécsi A. (1918): A magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. – Földrajzi Közlemények, XLVI. kötet, 7–10. füzet, pp. 347–350.
- Pongrácz A. (1925): Néhány emléksor a Területvédő Ligáról. In: Magyar Nemzeti Szövetség pécsi körének évkönyve az 1926. évre. Pécs, Magyar Nemzeti Szövetség, pp. 29–31.
- Prinz Gy. (1914): Magyarország földrajza. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- Prinz Gy.–Teleki P.–Cholnoky J. (é.n.) Magyar Földrajz I–III. Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.
- Pro Hungaria. Magyarország igazsága. Szózat a békekonferenciához. Pozsonyi Magyar Tudományegyetem. Pozsony, 1918, Eder István Könyvnyomda.
- Szaller Gy. (1796): Magyar Ország földleírásának rövid foglalttya... Pozsony, Schuff János.
- Teleki P. (1919): Short notes on the economical and political geography of Hungary. Budapest, Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája. Kiadványok, No. 34. Hornyánszky ny.
- Teleki P. (1920): Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján. M 1 : 1 000 000. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- Teleki P. (1923): The evolution of Hungary, and its place in European history. New York, The Macmillan Company.
- Teleki P. (1937): Egy néprajzi térkép. – Földrajzi Közlemények, LXV. köt. 4–5. sz. pp. 60–70.
- Zeidler M. (1997): A Magyar Revíziós Liga. – Századok, 131. évf. 2. sz. pp. 303–352.